

УДК 81'1:316.454.52

DOI: 10.32342/2522-4115-2021-1-21-29

О.Б. ТАРНОПОЛЬСЬКИЙ,

*доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри
англомовної прикладної лінгвістики та методики навчання іноземних мов
Університете імені Альфреда Нобеля (м. Дніпро)*

С.Д. СТОРОЖУК,

*кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри
англомовної прикладної лінгвістики та методики навчання іноземних мов
Університете імені Альфреда Нобеля (м. Дніпро)*

КОМУНІКАТИВНА КУЛЬТУРА ІНШОМОВНОГО СПІЛКУВАННЯ ТА ЇЇ СПІВВІДНОШЕННЯ З ФОРМУВАННЯМ ВТОРИННОЇ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ ТИХ, ХТО НАВЧАЮТЬСЯ, У КУРСАХ ІНОЗЕМНИХ МОВ

Статтю присвячено розгляду понять комунікативної культури і вторинної мовної особистості та їх зв'язкам у навчанні іноземних мов. Комунікативна культура є дотриманням певних норм поведінки в комунікації. Поняття комунікативної культури є повним синонімом терміна *комунікативний етикет*, що складається із засвоєних мовцем моделей, або стандартів, комунікативної поведінки, які забезпечують з соціальної та культурної точки зору нормовідповідність такої поведінки у кожній конкретній ситуації спілкування. Комунікативна культура, як стверджується у статті, є ключовим компонентом вторинної мовної особистості. Сформованість останньої надає тому, хто опанував іноземну мову, здатність, спілкуючись нею, спиратися та використовувати на рівні навичок та вмінь лінгвістичні, комунікативні та соціокультурні норми комунікації, що притаманні не рідній, а цільовій (іноземній) мовно-соціокультурній спільноті. Комунікативна культура цільової мовно-соціокультурної спільноти є вищим за ієрархією, керуючим компонентом вторинної мовної особистості як цілісного утворення, таким компонентом, якому підпорядковуються два інші: комунікативний та лінгвістичний. Елементами комунікативної культури як провідного компонента вторинної мовної особистості є вербальні, невербальні та змішані стандарти іноземної комунікативної поведінки, стандарти комунікативної поведінки, стилю життя і пов'язані з останніми деякі явища іноземної масової культури, які впливають і відображаються в іноземній комунікації та комунікативній поведінці у ній. Усі компоненти вторинної мовної особистості у навчальному процесі мають формуватися в комплексі, у гармонійних взаємозв'язках та взаємозалежностях шляхом використання експерієнційного навчання цільової іноземної мови.

Ключові слова: навчання іноземної мови, комунікативна культура, вторинна мовна особистість, стандарти комунікативної поведінки, експерієнційне навчання.

Постановка проблеми. У сучасній методиці навчання іноземних мов як науці вже досить давно постульовано положення про те, що навчити носія мови ефективної іноземної комунікації, яка б сприймалася її носіями як цілком адекватна і така, що відповідає існуючим соціокультурним нормам спілкування, неможливо без ретельного та деталізованого формування у тих, хто опановує мову, так званої *комунікативної культури* [1; 4; 6]. Саме вона дозволяє тому, хто вивчає мову, усвідомити та оволодіти культурними явищами, без опори та урахування яких спілкування мовою, що вивчається, стає настільки культурно неприйнятним для її носіїв, що цілком імовірно є «зрив» взаємодії та взаємовідносин.

З іншого боку, в методиці було поставлено також питання про розвиток у іншомовному курсі «вторинної мовної особистості» [2; 5] учня або студента. Сутність цього поняття буде розглянуто нижче, але неможливо не враховувати вплив саме комунікативної культури на формування такої особистості. Тому *предметом* цієї статті став взаємозв'язок та взаємозалежність цих двох споріднених понять та відповідних їм явищ психіки того, хто вивчив або вивчає іноземну мову.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У професійній літературі комунікативна культура розуміється як специфічні «акти самоідентифікації» мовця в комунікації, які демонструють через його поведінку в спілкуванні, що він поділяє зі своїми співрозмовниками (або читачами) норми, що існують у певній соціокультурній спільноті, цінності та вірування, які регулюють таку поведінку [7]. Таким чином, можна, слідом за Р. Ладо [10], який висунув цю ідею ще в 50-ті роки минулого сторіччя, стверджувати, що комунікативна культура – це дотримання певних *норм поведінки* в комунікації. Саме таких норм поведінки, а не так званої «високої» культури народу (Список використаної літератури, мистецтво, державний устрій та інші культурні досягнення певної нації) потрібно навчати в курсах іноземних мов, що спрямовані на опанування тими, хто навчаються, навичок та вмінь практичної іноземної комунікації [8; 11].

Поняття комунікативної культури в названому сенсі є повним синонімом іншого терміна, який також використовується у методиці навчання іноземних мов, – *комунікативного етикету* [11]. Останній складається із засвоєних мовцем *моделей, або стандартів, комунікативної поведінки*, які забезпечують із соціальної та культурної точки зору *нормовідповідність* такої поведінки у кожній конкретній ситуації спілкування [3; 11].

Названі моделі, або стандарти, можуть виражатися та демонструватися як у вербальній, так і у невербальній поведінці мовця. Наприклад, на відміну від стандартів україномовної комунікативної культури, не прийнято, дискутуючи з англіємцем і не погоджуючись з його точкою зору, використовувати фрази типу «*Ви неправі!*», потрібно казати щось на кшталт: “*I agree with you up to a point, but on the other hand, ...*”. Саме такими є вербальні стандарти комунікативної поведінки в комунікативній культурі тієї чи іншої мовно-соціокультурної спільноти. Прикладом невербального стандарту цієї поведінки може бути неприпустимість в японській культурі, на відміну від європейських культур, дивитися при розмові просто в очі співрозмовнику, оскільки це вважається неввічливим і навіть грубим.

Лише оволодіння в курсі іноземної мови подібними національно специфічними вербальними та невербальними стандартами комунікативної поведінки дозволять тому, хто навчається, подолати в спілкуванні з носіями мови те, що Д. Кіллік [9] назвав “*the cultural divide*” – «*культурним розмежуванням*».

Таким чином, можна зробити висновок, що оволодіння комунікативною культурою цільового народу в навчанні його (іноземної) мови є нічим іншим, як опанування тими, хто навчаються, національно специфічних стандартів комунікативної поведінки носіїв мови.

Але виникає питання про співвідношення комунікативної культури, що репрезентована через комплекс національно специфічних стандартів комунікативної поведінки носіїв мови, і формуванням того, що отримало в методиці навчання іноземних мов назву «*вторинної мовної особистості*» [5]. Вона має бути сформована як кінцевий, найвищий, результат навчального процесу в кожного, хто вивчає нерідну мову поглиблено, тобто намагаючись досягти високого рівня володіння нею, опанувавши також і відповідну комунікативну культуру.

«*Мовна особистість*» [2] взагалі, або «первинна мовна особистість» в нашій інтерпретації – це така особистість, яка здатна повноцінно спілкуватися у певному, рідному для неї мовно-культурному соціумі, адекватно дотримуючись не тільки мовних, але й, головне, соціокультурних норм комунікації, що прийняті у цьому соціумі. Саме ці норми, тобто те, що було вище названо комунікативною культурою, комунікативним етикетом, який втілюється через використання адекватних стандартів комунікативної поведінки, складають «ядро мовної особистості». Саме тому порушення відповідних соціокультурних норм нелегко вибачаються іноземцеві, який спілкується з носієм/носіями мови його/їх рідною мовою, оскільки таке порушення стосується глибинних та найбільш чутливих і вразливих структур мовної особистості цього носія/носіїв.

Відповідно до сказаного, можна стверджувати, що, навчаючи іноземної мови, одним з найважливіших завдань викладання є внесення таких змін у соціокультурно залежне «ядро» первинної мовної особистості того, хто навчається, щоб при його подальшому спілкуванні з носіями мови засвоєні ним з раннього дитинства соціокультурні норми комунікації (комунікативна культура рідного мовно-культурного соціуму) не вступали в протиріччя із порівнянними нормами у цільовому мовно-культурному соціумі (комунікативною культурою іншомовного мовно-культурного соціуму).

Це, власне, і означає створення у того, хто навчається, *вторинної мовної особистості* [5], яка надає йому здатності, спілкуючись виучуваною мовою, спиратися та використовувати на рівні умінь або навіть навичок соціокультурні норми комунікації, що притаманні не рідній, а цільовій (іншомовній) мовно-соціокультурній спільноті. Звичайно, зовсім не мається на увазі, що розвинута вторинна мовна особистість перетворює українця на американця, німця або іспанця. Але така розвинута мовна особистість дозволяє цьому українцю спілкуватися з американцями, німцями або іспанцями їх рідними мовами, ні в чому, ані свідомо, ані підсвідомо, не відступаючи від вимог того комунікативного етикету, який є прийнятним в англomовному соціумі у США, німецькомовному соціумі у Німеччині або іспаномовному соціумі в Іспанії.

З цього випливає висновок, що оволодіння іншомовною комунікативною культурою і розвиток у того, хто вивчає іноземну мову, вторинної мовної особистості – це не просто два процеси, які не може бути поділено, це, по суті, один і той самий процес. Розвиваючи вторинну мовну особистість, ми тим самим навчаємо наших учнів або студентів комунікативної культури цільової мовно-соціокультурної спільноти і, навпаки, навчаючи іншомовної комунікативної культури, ми формуємо в них вторинну мовну особистість, у якій ця культура стає своєрідним «ядром».

Інтегрованість розвитку вторинної мовної особистості і опанування іншомовної комунікативної культури в курсах іноземних мов ще явно недостатньо досліджена в методиці навчання таких мов, так само як і повний компонентний склад вторинної мовної особистості. Саме це, на основі проведених нами досліджень, і стало предметом пропонованої статті.

Відповідно до сказаного, **метою** нашої роботи є трактування компонентного складу вторинної мовної особистості, яка має бути сформованою у тих, хто вивчає ту чи іншу іноземну мову в навчальних закладах України, а також місця, що займає в цьому складі іншомовна комунікативна культура. Завданням є також виділення номенклатури елементів цієї культури, які ті, хто навчаються, мають опанувати.

Виклад основного матеріалу. Першим питанням, яке необхідно з'ясувати, є питання про компонентний склад вторинної мовної особистості. Зі сказаного вище цілком зрозуміло, що *головною складовою («ядром») цієї особистості є та комунікативна культура* цільової мовно-соціокультурної спільноти, що нею оволодіває або вже оволоділа особа, яка вивчає або вже опанувала ту чи іншу іноземну мову.

Проте ця культура (комунікативний етикет, який реалізується через низку відповідних стандартів комунікативної поведінки) не може бути єдиним компонентом вторинної мовної особистості. Вона визначає, як з точки зору соціокультурних норм потрібно спілкуватися з представниками іншомовного соціокультурного соціуму. Але для реалізації такого спілкування потрібен ще і його *мовний субстрат*, тобто володіння комунікантом тими мовними формами, які тільки й можуть це спілкування забезпечити. Володіння цими формами: орфоепічними, граматичними, лексичними і навіть стилістичними і пунктуаційними являють другий, *лінгвістичний, компонент* у складі вторинної мовної особистості. Лінгвістичний компонент складається з тих елементів системи іноземної мови, які накопичуються або вже накопичені у пам'яті того, хто цю мову вивчив або ще вивчає, і які слугують тим мовним матеріалом, що потрібен комуніканту для реалізації іншомовного спілкування. Добір комунікантом, у якого вже сформована вторинна мовна особистість, цих елементів для спілкування цілком залежить від ядерного компонента цієї особистості, тобто від володіння комунікативною культурою цільової мовно-соціокультурної спільноти. Саме вона визначає, які елементи системи мови припустимо використовувати в тій чи іншій ситуації мовленнєвого спілкування (наприклад, як слід ввічливо не погоджуватись зі співбесідником в англomовній культурі – див. вище). Таким чином, лінгвістичний компонент вторинної мовної осо-

бистості є повністю підпорядкованим компоненту комунікативної культури. Але він підпорядковується не тільки йому.

Лінгвістичний компонент є лише своєрідним «сховищем» елементів системи мови, які зберігаються у пам'яті того, хто її вивчив або вивчає. Використанням цих елементів у власному мовленні безпосередньо «керує» *комунікативний компонент*, тобто ті навички та вміння іншомовного спілкування, які формуються або вже були сформовані у комуніканта. Такі навички та вміння забезпечують здебільшого підсвідомий (автоматизований) добір і використання у спілкуванні мовного матеріалу з того «сховища» цього матеріалу, яке створено в пам'яті. Добір здійснюється за правилами комунікації, які, у свою чергу, підпорядковуються соціокультурним правилам і нормам. Таким чином, ієрархічна підпорядкованість і взаємозалежність складових вторинної мовної особистості можна подати так, як показано на рис.1.

З рисунка видно, що компонент комунікативної культури є найвищим в ієрархії компонентів вторинної мовної особистості. Він безпосередньо управляє середнім комунікативним компонентом, тобто згідно з існуючими соціокультурними нормами «запускає у дію» сформовані у особистості навички та вміння іншомовної комунікації. Саме ці навички та вміння «вичерпують» з пам'яті і, відповідно, з лінгвістичного компонента вторинної мовної особистості, той мовний матеріал, який є необхідним для здійснення спілкування відповідно до комунікативних потреб комуніканта (комунікативний компонент) та існуючих соціокультурних норм спілкування (компонент комунікативної культури). При цьому, як видно з рис.1, ієрархічні зв'язки між компонентами ідуть не тільки згори донизу (зв'язки управління), але й знизу вгору (зворотний зв'язок). Створивши висловлювання, через ці зворотні зв'язки комунікант отримує інформацію про те, настільки з точки зору мовної форми воно відповідає його комунікативним потребам і, у свою чергу, наскільки задоволення або незадоволення/часткове задоволення власних комунікативних потреб здійснено з дотриманням існуючих соціокультурних норм спілкування.

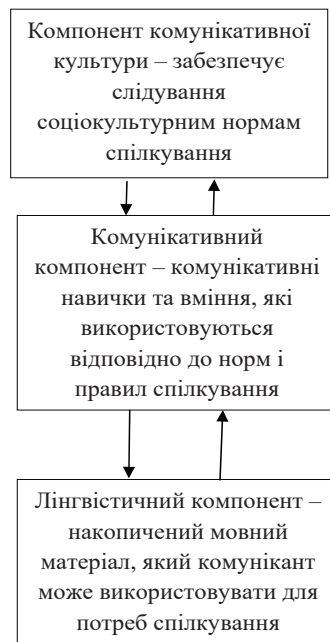

Рис. 1. Ієрархічна структура вторинної мовної особистості та функції її компонентів

Вирішення питання щодо складу, ієрархії складових та функцій компонентів вторинної мовної особистості дозволяє перейти до більш детального розгляду провідного компонента цієї особистості: компонента комунікативної культури, якій здебільшого і цікавить нас.

Потрібно встановити склад цього компонента, тобто всі ті елементи, які до нього входять. Уже було сказано вище, що комунікативна культура, або комунікативний етикет, як провідний компонент вторинної мовної особистості того, хто оволодіває або вже оволодів іноземною мовою, реалізується у процесі спілкування цією виучуваною або вже виученою мовою через використання комунікантом адекватних кожній мовленнєвій ситуації і властивих саме іншомовній соціокультурній спільноті стандартів комунікативної поведінки. Кожний такий окремий стандарт і є елементом комунікативної культури тієї чи іншої людини. Що стосується таких елементів, то також вже було зазначено, що стандарти комунікативної поведінки поділяються на дві основні категорії: вербальні та невербальні. Вони вже були обговорені, так що немає потреби знов до цього обговорення повертатися.

Але є й інші категорії елементів, які входять до комунікативної культури і підпорядковані двом основним їх категоріям, і саме вони будуть розглядатися надалі.

Перша з них – це те, що можна назвати «*змішаними вербально-невербальними стандартами комунікативної поведінки*». Вони є цілком похідними від вербальних та невербальних стандартів та суміщають характеристики обох. Наприклад, описаний вище вербальний англомовний стандарт незгоди зі співрозмовником при його використанні у спілкуванні нерідко сполучається з відповідною також культурно обумовленою жестикалізацією, яка підкреслює цю незгоду. У цьому випадку можна говорити про змішаний стандарт комунікативної поведінки. Змішаними є і стандарти комунікативної поведінки, у яких певне культурно обумовлене висловлювання обов'язково супроводжується посмішкою, наприклад, стандарт привітання в англомовних культурах.

Також вербальними, невербальними або навіть змішаними є і стандарти ще однієї категорії, до якої можна віднести «*стандарти комунікативної поведінки стилю життя*» [3]. Саме вони забезпечують адекватну поведінку людини в процесі задоволення нею своїх повсякденних життєвих потреб через відповідні суспільні інституції. Мається на увазі різниця, що існує у різних культурах відносно того, як люди оперують своїми грошми та зберігають їх, як вони використовують міський транспорт, купують продукти або речі у магазинах, харчуються у закладах громадського харчування, їздять країною тощо. Відсутність володіння відповідними стандартами комунікативної поведінки в процесі задоволення подібних потреб може призвести до виникнення численних незручних і навіть небезпечних ситуацій і появи у людини культурного шоку.

Стандарти комунікативної поведінки стилю життя можуть бути суто вербальними (відкриття рахунку в банку через співбесіду з одним його співробітником), суто невербальними (мовчки пройти повз водія в американському автобусі, оплативши на його очах проїзд через *farebox*, тим самим мовчки передаючи йому повідомлення, що ви є *a fully paid passenger*). Але дуже часто такі стандарти бувають і змішаними, наприклад, під час спілкування з продавцем у торговому центрі, коли добираєш та міряєш пару взуття.

Зі стандартами комунікативної поведінки стилю життя пов'язаний ще один елемент компонента комунікативної культури вторинної мовної особистості людини. Цей елемент, можна сказати, лежить на кордоні між суто повсякденною комунікативною культурою і тим, що можна назвати «високою культурою нації» (Список використаної літератури, мистецтво, законодавство, політичний устрій країни тощо), слугуючи ланкою, яка поєднує ці дві окремі категорії культури в єдину культуру народу. Маються на увазі деякі явища масової культури, які настільки тривко увійшли до свідомості і навіть підсвідомості носіїв мови (як, наприклад, Міккі Маус або Елвіс Преслі для американців), що для них буде справжнім шоком, якщо, спілкуючись своєю рідною англійською мовою з її носієм, вони зіткнуться з тим, що цьому носію такі явища абсолютно невідомі. Відповідно, ряд явищ масової культури також мають бути висвітлені у курсі іноземної мови і ті, хто її вивчають, повинні їх засвоїти для успішного формування своєї вторинної мовної особистості. Звичайно, ці явища не є стандартами комунікативної поведінки, а лише суто вербальними знаннями, які тісно взаємопов'язані зі стандартами комунікативної поведінки стилю життя.

Таким чином, ієрархізована структура провідного компонента вторинної мовної особистості – компонента комунікативної культури – може бути подана, як показано на рис. 2.

Рис. 2. Ієрархізована структура компонента комунікативної культури вторинної мовної особистості

Якщо дуже узагальнено говорити про методику навчання усіх перелічених елементів компонента комунікативної культури вторинної мовної особистості в курсі іноземної мови, то перш за все слід зазначити, що всі три компоненти цієї особистості мають формуватися у нерозривній єдності. Це означає, що названих елементів потрібно навчати разом, у єдності з накопиченням у пам'яті тих, хто навчаються, мовного матеріалу (лінгвістичний компонент) і розвитком у них комунікативних навичок та вмінь мовленнєвого спілкування (комунікативний компонент). Для досягнення такої єдності потрібні постійне залучення викладачем елементів компонента комунікативної культури до навчального процесу і така постійна концентрація на них уваги учнів або студентів, щоб названі елементи обов'язково були присутніми в будь-якому виді навчальної діяльності. Викладач повинен використовувати будь-яку можливість допомогти тим, хто навчаються, усвідомити значення цих елементів та їх важливість для спілкування спочатку тоді, коли новий навчальний матеріал уводиться, а потім забезпечити відпрацювання їх у процесі комунікативного тренування та комунікативної практики, поєднуючи їх з тими мовними та комунікативними одиницями, які тренуються. Наприклад, працюючи над темою «Їжа» можна відпрацювати стандарти комунікативної поведінки стилю життя, що пов'язані з користуванням закладами суспільного харчування у країнах цільової мови, а також вербальні, невербальні та змішані стандарти комунікативної поведінки в таких закладах тощо. Найкращою методикою для цього є, безумовно, *експерієнційне навчання іноземної мови*, коли опанування лінгвістичного, комунікативного та соціокультурного матеріалу для спілкування відбувається через досвід практичного використання цього матеріалу в самому процесі практичної іншомовної комунікації [12].

Загальним **висновком** з усього викладеного в цій статті є твердження про абсолютну необхідність формування в курсах іноземних мов у різних навчальних закладах вторинної мовної особистості тих, хто навчаються, у нерозривній єдності усіх трьох її компонентів: компонента комунікативної культури, лінгвістичного та комунікативного компонентів. Рівень розвитку такої особистості може бути різним (залежно від типу навчального закладу, цілей та умов навчання тощо), але в усіх випадках головним має бути формування головного компонента цієї особистості – компонента комунікативної культури, під проводом якого і в нерозривній єдності з яким формуються інші два компоненти: лінгвістичний і комуніка-

тивний. Сам компонент комунікативної культури відпрацьовується у навчальній діяльності через формування у процесі експерієнціального навчання п'яти його ієрархізованих елементів: вербальних, невербальних та змішаних стандартів іншомовної комунікативної поведінки, стандартів комунікативної поведінки стилю життя і пов'язаних з останніми деякими явищами іншомовної масової культури, які впливають і відображаються в іншомовній комунікації і комунікативній поведінці у ній.

Перспективою подальших розвідок в обраному напрямі є розроблення цілісної методики навчання вторинної мовної особистості в єдності усіх її компонентів та елементів.

Список використаної літератури

1. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. 4-изд., перераб. и доп. М.: Русский язык, 1990. 270 с.
2. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. М.: Наука, 1987. 261 с.
3. Тарнопольський О.Б. Складенко Н.К. Lifestyle communicative behavioral patterns in the USA. 2-ге вид., випр. і доп. К.: ІНКОС, 2003. 208 с.
4. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. М.: Слово, 2000. 624 с.
5. Халеева И.И. Основы теории обучения пониманию иноязычной речи (подготовка переводчиков). М.: Высшая школа, 1989. 239 с.
6. Byram M. Teaching and assessing intercultural communicative competence. Clevedon: Multilingual Matters, 1997. 124 p.
7. Corbett J. 'Chewing the fat' is a cultural issue. *IATEFL Issues*. 1999. No. 148. P. 2–3.
8. Damen L. Culture learning: The fifth dimension in the language classroom. Reading (MA): Addison Wesley, 1987. 406 p.
9. Killick D. Culture and capability: Crossing the divide. *IATEFL Issues*. 1999. No.148. P. 4–7.
10. Lado R. Linguistics Across Cultures: Applied Linguistics for Language Teachers. Ann Arbor (MI): University of Michigan Press, 1957. 141 p.
11. Tarnopolsky O. Teaching etiquette communicative behavioral patterns to students of English as a foreign language. *Atlantis*. 2001. Vol. XXIII, Num. 2. P. 105–117.
12. Tarnopolsky O. Constructivist blended learning approach to teaching English for specific purposes. London: Versita, 2012. 254 p.